

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ ҲУЗУРИДАГИ
ТОШКЕНТ ИСЛОМ УНИВЕРСИТЕТИ

МУҲАММАД СИДДИҚ РУШДИЙ
(Ҳаёти ва ижодий мероси)

Ўқув-услубий қўлланма

Остонакулов Икромитдин,
Филология фанлари номзоди, доцент

Тошкент 2011

МУҲАММАД СИДДИҚ РУШДИЙ (Ҳаёти ва ижодий мероси)

Ўқув-услубий қўлланма

Аллома яшаган давр ҳақида маълумот. Муҳаммад Сиддиқ Рушдий 1708 йили Шарқий Туркистоннинг (ХХР) Ёрканд шаҳрида туғилган. Вафот этган йили аниқ эмас. Аммо муаллиф “Тазкирату-л авлиёи туркий” асари муқаддимасида ёдгорликнинг ёзилиш санаси хусусида “Ҳижрий 1190 йили (милодий 1776) ибтидо қилдим, тўрт йил томон бўлганда итмомига еткурдим” деб хабар берган. Рушдий рубоийси:

Умрим туни олтмишдин неча зиёда ўтмиш,
Маълумдурким, етмиш ёшга эмди ёвуқ етмиш.
Уларким мендин илгари фано сари кетмиш,
Кетганлари кетмиш, навбат эмди менга етмиш.

Муҳаммад Сиддиқ XVIII асрнинг 90-йилларигача ҳаёт бўлган.

Мазкур даврда тазкиранавислик анъанаси Мовароуннаҳрдан ташқари Шарқий Туркистоннинг қадимий гўшаларидан бўлган Ҳўтан, Ёрканд ва Қошғар диёрларида ҳам давом этган. Гарчи Ёрканд, Ҳўтан, Қошғар диёрлари XVI-XVII асрларда Жунғория подшоҳлиги таркибида бўлса ҳам, мусулмон шариатида асосланиб ҳаёт кечирар, энг муҳим лавозим сайд авлодларидан бўлмиш Ҳидоятulloҳ Офoқхожа ҳазратларига тегишли эди. Офoқхожа авлодлари қалмоқлар билан қуда-анда бўлиб кетган.

Муҳаммад Сиддиқ ва унинг хомийси Хожа Кефакбек Хожа Абдуллоҳ хизматида бўлиб, Хожа Бурҳониддинга муҳолиф эдилар. Хожа Бурҳониддин подшоҳлик қилган ҳудуд “Оқ тов”, Хожа Абдуллоҳ подшоҳлик қилган ҳудуд “Қора тов” деб аталган. Икки ҳудуд Хитой тасарруфига ўтгунга қадар 1750-57 йиллар орасида “Оқтовликлар” Журғордан Ёркандга бостириб келиб, шаҳарни 6 ой қамал қилганда халқ жуда қийналади. Очлик, касаллик тарқалиб, ҳаёт издан чиқади. Чорва ҳайвонлари нобуд бўлади. Экинлар, боғлар сувсизликдан қуриб-қақшайди, уруш оқибатида кўп одамлар хонавайрон бўлади. Минглаб “қоратовликлар” Ўш, Андижон, Қўқон ва Бадахшон томонларга бош олиб кетади.

“Тазкира” яратилишига хомийлик қилган Хожа Кефакбек ҳам Офoқхожа авлодларидан бўлиб, Хожа Бурҳониддин жунгорларни енгиб Қошғар ва Ёркандни босиб олишдан аввал қоратовлик хожалар билан бирга юртни бошқарган. Бурҳониддин Хожанинг

Чин аскарлари ёрдамида Шарқий Туркистонга кириб келишига қарши бўлган. Дастлаб Қошғар олинганда ўз одамлари билан Қўқонга қочиб келган ва Эрдонабий (1757-1763) паноҳида яшаган.

Хожа Кафакбек тўғрисида Муҳаммад Сиддиқ Рушдий “дониш аҳлининг фойиқи, заррот мақомининг лойиқи, Дўрмон насаби хонон, жойишини халифаи азизон”, деб таъриф беради. Кефакбекнинг мадраса ва масжид бино ўтиб, илм аҳлига хомийлик қилганини қайд этади.

Муҳаммад Сиддиқнинг шеърӣ девони ҳали аниқланган эмас. Ҳозирча унинг “Тазкирату-л авлиёи туркий” ва “Рисолаи Қодирия” асарлари етиб келган.

“Тазкирату-л авлиёи туркий”нинг яратилиши

Рушдий ёзади: “Тарихқа минг юз тўқсон эрди ибтидо қилдим, тўрт йил тамом бўлғонда итмомига еткурдим”. “Минг юз тўқсон” хижрий сони мелодийга айлантирилса, 1776 келиб чиқади, бунга яна тўртни қўшсак, 1780 ҳосил бўлади.

Бу катта ва масъулиятли ишни бажаришга киришгунга қадар шоир ва адиб оғир турмуш машаққатларини, айни вақтда катта ижодий йўлни босиб ўтганлиги муқаддимадан аниқ билиниб туради.

У ғазал, мухаммас, муаммо ва рубоийлар битиб, аҳли шеър ўртасида катта шуҳрат қозонган. Юқорда келтирилган парчада шоир ғазаллари ҳофизлар томонидан куйланганига ҳам ишоралар бор. Кўп йиллар мадрасаларда муддарислик қилиб, яхши муаллим сифатида шуҳрат қозонган. Адиб бу хусусда “Тоҳи мадраснишин мударрислар зумрасидан (ўрин олиб) таълим бирла овоза кўтардим” деб хабар беради.

Лекин шоирнинг ҳаёти бир текисда кечмаганлигини тарихий воқеалардан билиб олдик: “Неча замон яъжужсифат одамхўр, фиравнсифат, золим, ситамкор, девона нобакорлардин олам аҳлига юзланган балолар ўқиға нишона бўлдим”.

Муҳаммад Сиддиқ Рушдий “Тазкира”си чин истилодан 25 йил кейин Қўқонда ёзилган деб айтиш мумкин – бу кўлёзма бизнинг худудларда бежиз тарқалмаган. Хожа Кефакбек шоҳу гадога ибрат бўлгувлик, охиратни эслатувчи улуғ инсонлар ҳаётига оид китобни ёздириб, келажак авлодга ёдгорлик қилиб қолдиришга қарор қилади.

Китобнинг ички тузилиши: Қўлёзма 382 варақдан иборат бўлиб, сифатли кўкон қоғозига, настаълик хати билан кўчирилган. Ҳар бир бет 17 сатрдан ёзувга эга бўлиб, зикрлар тартиби, оятлар, ҳадислар, “нақл”, “ривоят”, “ҳикоят”, сўзлари “Дебдур”, “Келтирубдурларким” сўзлари қизил рангда, қолган матнлар қора рангда ёзилган. Китоб котиби кўрсатилмаган. Саҳҳофи эса Сайид Муҳаммад номли киши бўлган.

Асар ўзига хос ички қурилишга эга. Ҳар бир шайх ҳаёти “Зикр” деб номлангани ҳолда, (Масалан, “Зикри шайх Иброҳим ибн

Адҳам”) зикрлар кичик боб ёки фаслларга ажратилмаган. “Дебдур” сўзи билан баён этилган матнлар эса машойихларнинг зикрларига илова қилинган. Ҳар бир зикрда, дастлаб қаламга олинган шайх - авлиёнинг илм-фан, дин ва тасаввуф оламидаги шон-шавкати, лақаб ва унвонлари сажъ йўлида берилади. Шундан сўнг валийнинг келиб чиқиши, ватани, таълим олган жойлари, устозлари, тариқат йўлида чеккан риёзатлари, тавбасига сабаб бўлган ибратли воқеалар, кароматлар баён этилади.

Рушдий асари XVIII аср ўзбек адабий тилининг барча морфологик, лексик ва грамматик хусусиятларини ўзида акс эттирган ҳажм жиҳатдан катта, услуб жиҳатдан бебаҳо ёдгорликдир. Рушдий ўз асарини “хосу ом Туркистон эли баҳраманд бўлиши учун” сўзлашув тилига бир мунча яқин, содда ва осон услубда ёзишга асосий эътиборни қаратган. Асар таркибидаги ҳар бир нақл ва ривоят мустақил асар ҳисобланиб, уларнинг ўзига хос мавзуси, мақсади, сюжет ва композицияси, авж нуқтаси ва ечими бор. Матнларни морфологик, лексик ва стилистик жиҳатдан таҳлил этишнинг ўзи алоҳида бир илмий тадқиқотни талаб этади.

“Тазкира”да мовароуннаҳрлик алломалар Ҳаким ат-Термизий, Абу Бакр Варроқ Термизий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Фазл Балхий-Ургутий, Ҳабиб Ажамий, Абу Туроб Нахшабий, Абу Бакр Фарғоний –Воситий, Фузайл Иёз, Шайх Абдуллоҳ Муборак зикрлари ўрин олган.

Фаридуддин Аттор (1141 -1223) халқ орасида унутилиб кетган авлиёлар ҳақидаги нақлларни тўплаб, тарқоқ манбаларни жамлаб, саралаб ўзига хос янги тазкира яратган эди. Ушбу қимматли манба ҳозирги кунларгача дунёнинг бир неча тилларига, чунончи, араб, француз, инглиз, немис, рус, турк, ўзбек, уйғур тилларига таржима этилган. Туркий тилларга қилинган таржималар турли асрларга тегишли бўлиб, улар бир биридан услубий, семантик ва матний жиҳатдан фарқланади.

Маълумки, Атторнинг икки қисмли “Тазкирату-л-авлиё” китоби 95 зикрдан таркиб топган бўлиб, биринчи қисм “Тазкирату-л-авлиё” (72 зикрдан иборат), иккинчи қисм эса “Зикри мутааххарон аз машойихи кибор” деб номланган. Муҳаммад Сиддиқ Рушдий ҳар икки қисмни қўшган ҳолда таржима этган ҳамда китоб номини “Тазкирату-л-авлиёи туркий” деб атаган. Аслият билан таржима солиштириб кўрилганда Рушдий матндан ташқари манбалардан ҳам хабардор бўлганлиги, асар матнини туркигўй ўқувчилар тафаккурига янада тушунарли этиш учун жидду жаҳд қилгани равшан бўлди.

Алишер Навоийдан кейинги даврда ўзбек тилида авлиёлар тўғрисида битилган энг йирик асар шубҳасиз, Муҳаммад Сиддиқ Рушдийнинг “Тазкирату-л-авлиёи туркий” китобидир. Навоий

тазкирасида баён этилган шайхлар Рушдий тазкирасида ҳам бор. Шу сабабли “Насойим ул муҳаббат” билан “Тазкирату-л авлиёи туркий” асарини қиёсий ўрганиш зарур ва долзарбдир.

Рушдий тазкирасининг ноёблиги шундаки, унинг тасаввуф ва сўфийлик моҳиятига берган таърифлари Аттор, Жомий, Навоий, Сулламай, Қушайрий тазкираларида ҳам учрамайди.

– “Насойим ул муҳаббат” ва “Тазкирату-л авлиёи туркий” асарлари соҳа мутахассислари учун тасаввуф шайхлари тўғрисидаги қомусий ёдгорлик сифатида қиёсий манбалар вазифасини ўтайди.

Ислом агиографияси намуналари Покистон ва Ҳиндистонда ҳам яратилгани маълум. Бу асарлар асосан форс, пушту ва дарий тилларида битилган бўлиб, XIX асрда Мовароуннаҳрда ҳам тарқалган, маҳаллий босмахоналарда нусхалари кўпайтирилган. Ғулом Сарвар Лоҳурийнинг “Хизонат ул-асфие”си (Сафо аҳли- пок тийнатли зотлар ҳақида хазина) асари ана шундай тазкиралардан биридир. Ушбу асарда Муҳаммад Сиддиқ Рушдийнинг 1780 йили ёзилган “Тазкират-ул авлиёи туркий” асарида зикр этилган авлиёлар тўғрисидаги маълумотлар ҳам мавжуд.

“Хизонату-л-асфие” китобида 1107 асфие зикри берилган бўлиб, ундан Рушдий “Тазкира”сидаги 95 бузрук ҳам ўрин олган ва уларнинг қайси тариқат ва табақага мансублиги ҳам кўрсатилган.

“Хизона” ҳижрий 1281 (милодий 1865) йили ёзилган. Ҳижрий 1312 йили (1895) Лоҳур, сўнг Тошкентда форсий ва туркий тилда тошбосма усулида чоп этилган¹. Етти маҳзанга бўлинган асар уч жилд бўлиб, бир муқовага китобат қилинган. Китобда ҳар бир шайхнинг мақом-мартабаси насрда, вафот этган вақти эса шеърӣ таърихларда келтирилган. Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат” асарида авлиёларнинг табақаларга бўлиниши тўғрисида айрим эслатмалар мавжуд, аммо Ғулом Сарвар Лоҳурий каби ҳеч ким бу қадар аниқ қилиб авлиёларни тасниф этмаган эди. Бу тасниф кўпгина масалаларга ойдинлик киритиши мумкин.

Тазкира ва маноқиб манбалари бадиий адабиёт учун ҳам ашё, масдар вазифасини бажаради. Ижодкорлар ҳаёт синовидан ўтган, маънавий етук фикрларни ва нақлларни ўз асарлари учун масдар-асос қилиб оладилар. Бу билан биринчидан, маънавий жиҳатдан янги баркамол асар пайдо бўлади, иккинчидан, масдарнинг ҳам аҳамияти янада ошиб боради.

Келгусида “Хизонат-ул асфие”нинг форсий ва туркий Тошкент нусхасини жорий алифбога табдил этиб, нашрга тайёрлаш лозим. Рушдий “Тазкира”сидаги шайхлар зикрини

¹ Асарнинг форсий ва туркий нусхалари ЎзР. Абу Райҳон Беруний номидаги ШИ хазиналар фондида мавжуд. Биз ўз шахсий кутубхонамизда сакланувчи форсий нусхадан фойдаландик. Ҳажми 28x20. 568 варак. Фихрист 8-12-варақларда берилган.

Ғулом Сарвар Лоҳурий “Хизона”си маълумотлари билан бойитиш ва тарихийлик тамойилига эътибор қаратиш ўринлидир.

Асар матнларидан исломшунослик, диншунослик, адабиётшунослик, маънавият асослари, маданиятшунослик, педагогика, фалсафа, психология фанларидан дарслик ва қўлланмалар ёзишда фойдаланиш мумкин.

“Рисолаи қодирия” – муҳим агиографик манба

Муҳаммад Сиддиқ Рушдий қаламига мансуб асарлардан яна бири “Рисолаи қодирия” маноқибидир. Мазкур рисола 1079 йили Эроннинг Гилон шаҳрида туғилиб, 1166 йили Бағдодда вафот этган улуғ суфий, Шарқда “Ғавс ул-Аъзам”, “Ғавс ус- сақалийн”, “Султон ул- авлиё” номлари билан машҳур бўлган саййид Абдулқодир Гилоний тўғрисида бўлиб, ул киши тасаввуфдаги қодирия сулукининг халқабошиси ҳисобланади.²

Бағдодда 33 йил давомида (13 та фандан) муддарислик қилган, тариқатнинг қодирия-жаҳрия сулукига асос солиб, кўплаб муридлар етиштирган Абдулқодир Гилоний издошлари Ироқ, Эрон, Ҳиндистон, Шарқий Туркистон ва Марғазий Осиёда унинг сулукини давом эттирган.

Маноқиб китобларида Абдулқодир Гилонийни “ҳазрати қутби Раббоний”, “Ғавс ус- самадоний”, “маҳбуби субҳоний” шайх Абу Муҳаммад Саййид Абдулқодир ал-Ҳасаний ал-Ҳусайний Гилоний” деб таништирилади. Муаллифлар у кишини “Муҳйиддин”, “Ғавс ул-Аъзам”, “Ғавс ус-сақалайн”, “Шайхи Машрик”, “Султон ул-авлиё” ва бошқа лақаб ва унвонлар билан тилга оладилар. Содда қилиб эса Абдулқодир Гилоний (ёки Жийлоний) деб атайдилар. Ғавс ул-Аъзам шахси ва сулуки Ироқ, Туркия, Ҳиндистон ва Эрон, Марокаш, Сурия ва бошқа Шарқ мамлакатларида кенг шухрат топган. “Рисолаи қодирия”, “Тухфат ул-қодирия”, “Маноқиб қодирия”, “Нафаҳот ул-унс”, “Насойим ул-муҳаббат”, “Тазкираи ғавсия” ва бошқа китобларда Ғавс ул-Аъзам тўғрисида тўлиқ маълумотлар берилган. Қодирия тариқати ҳақида Шарқ ва Ғарб олимлари бир қанча изланишлар олиб боришган. Бу ҳақда қаранг: Ислам. Энциклопедический словарь. М.,1991.; Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. М.,1965.; Тримингэм Дж. С. Суфийские ордена в Исламе. М., 1989.; Суфизм в контексте мусульманской культуры. М., 1989.; Навоий, Алишер. Мукамал асарлар тўплами. 17-жилд. Фан. Т.: 2004. Б 267.; О.Жўрабоев. Ҳазиний Хўқандий ҳаёти ва адабий мероси. Фан. Т.: 2007. 136 б.

Бу маноқиб ҳозирги ўзбек жорий ёзувига ўгирилиб нашр этилган 1992 йилдан бери тўрт марта босилиб чиқди. “Авлиёлар султони. Туронлик валийлар” тўпламида рисоланинг ҳозирги адабий тилдаги варианты босилди.³

Алломанинг нашр этилган асарлари

1. Муҳаммад Сиддиқ Рушдий. Ғавс ул-Аъзам. (Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи И. Остонақулов) Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. Тошкент. : 1992. 92 бет.

2. Муҳаммад Сиддиқ Рушдий. Авлиёлар султони. Туронлик валийлар. «Камалак». Тошкент. : 1995. 157 б.

3. Муҳаммад Сиддиқ Рушдий. Авлиёлар султони. Туронлик валийлар. «Янги аср авлоди». Тошкент. : 2004. 253 б.

Аллома ижоди бўйича ёзилган илмий ишлар

I. Монография ва китоблар:

1. И.Остонақулов. Фарғоналик валийлар. “Мовароуннаҳр”. Тошкент. 2001. 128 б.

2. И.Остонақулов. Муҳаммад Сиддиқ Рушдий ва унинг «Тазкират ул-авлиёи туркий» асари. “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси. Тошкент. 2007. 190 бет.

3. Ҳ.Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик концерни. Тошкент. 2006. 259 бет.

4. Машриқзамин – ҳикмат бўстони. (Нашрга тайёрловчилар Ҳ.Ҳомидий ва М.Ҳасаний). “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси. Тошкент. 2008. 259 бет.

II. Мақолалар:

1. И.Остонақулов. Элда ситойишлиғ авлиё. – “Мулоқот” журнали. Т. : 1992. 6-сон. 73-75-саҳ.

2. И.Остонақулов. Адабиёт дарсларида Машраб ва Ҳувайдо ижодини ўрганишнинг баъзи масалалари. – “Тил ва адабиёт таълими” журнали. 2002. 3-сон. 13-15-саҳ.

3. И.Остонақулов. Етмиш марта қувғунга учраган олим (Шайх Абу Бакр Воситий ҳақида). - “Ўзбекистон матбуоти” журнали. 2002. 3-сон. 40-41-саҳ.

4. И.Остонақулов. “Фирокқа тоқатим йўқ...” (Шайх Жунайд Бағдодий ҳақида). – “Ўзбекистон матбуоти” журнали. 2002. 6-сон. 32-34-саҳ.

5. И.Остонақулов. Икки сарчашма муқоясаси (Алишер Навоий ва Муҳаммад Сиддиқ Рушдий). – “Имом ал-Бухорий сабоқлари” журнали. 2002. 1-сон. 54-56-саҳ.

³ Авлиёлар султони. Туронлик валийлар. Камалак.. Тошкент.: -1995. -157 б. -Б. 10-83.

6. И.Остонакулов. “Тазкират ул-авлиёи туркий” поэтикаси. - Илмий-таҳлилий Ахборот. 2005. 1-сон. 28-34-бетлар.

8. И.Остонакулов. Фаридуддин Аттор ва Муҳаммад Сиддик Рушдий. – Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 2005. 5-6-сонлар. Б.67-71.

9. I. Ostonaqulov. Traditions orales et Literature chez les qadiri de la vallee Ferghana aux XIXe-XXe siecles. - Journal of the history of sufism. “Simurg”. Istanbul. 2000. № 1-2. (Frans) 304-336 L (И.Остонакулов. Қодирия тариқати анъаналари ва адабиётининг Фарғона водийсида XIX-XX асрлардаги тарихи. (Француз тилида). Суфизм тарихига оид журнал. “Симурғ”. Истанбул. 2000. № 1. Б.304-336.)

10. Ҳ. Ҳомидий. Қадим Шарқ дарғалари. Илмий-бадiiй лавҳалар. \Ирфоний билимлар қомуси. - “Шарқ” матбаа нашриёт-концерни. Т. : 1999. 272-290-сах.

11. Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. \ Ғавс ул-Аъзам. “Ўзбекистон” нашриёти. Т.: 1994.Б.72-90. (Ш. Мансуров, И.Остонакулов ҳаммуаллифликда.)

12. И.Остонакулов. Хожай омон –ургутлик аллома.ТИУ Таҳлилий Ахбороти. 2008.4-сон.Б.41-44.